

Janina Labocha
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
janina.labocha@uj.edu.pl

**OD GWARY PO DYSKURS.
POGRANICZE POLSKO-CZESKIE NA ZAOLZIU
W BADANIACH JĘZYKOZNAWCZYCH**

Słowa kluczowe: tożsamość, wykładniki tożsamości, dyskurs, Zaolzie i jego historia.

Keywords: identity, expressions of identity, discourse, Zaolzie and its history

Charakterystyka współczesnej sytuacji językowej na Zaolziu, czyli w tej części Śląska Cieszyńskiego, która od 1920 r., z przerwą w latach 1938–1945, należy do południowego sąsiada Polski – państwa czecosłowackiego, a od 1993 r. do Republiki Czeskiej – wymaga od badacza pochodzącego z regionu będącego przedmiotem badań przestrzegania obiektywnych zasad oceny i opisu aktualnych realiów na tle uwarunkowań i procesów historycznych, politycznych i kulturowych, zdrowego dystansu wobec emocji wywoływanych przez własne doświadczenia życiowe, opowieści i wspomnienia wyniesione z domu rodzinnego. Równie ważne jest uwzględnienie dynamiki zmian politycznych, społecznych, kulturowych, a co za tym idzie, również zmian w mentalności ludzi, w ich stosunku do mowy poprzednich pokoleń, do dawniejszego sposobu kultywowania tradycji, do zorganizowanej działalności kulturowej, której celem było utrzymanie poczucia więzi z polską historią i kulturą oraz przynależności do narodu polskiego.

Zaolzie jest przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych: językoznawstwa, historii, folklorystyki, socjologii, religioznawstwa i in. Jest regionem, w którego opisach dochodzą do głosu różne stanowiska i poglądy w zależności od tego, z jakiej

perspektywy patrzy badacz, czy należy on do polskiego kręgu kulturowego, czy do czeskiego, czy jeszcze do innego. W swojej książce (Labocha 1997) starałam się podkreślić, że problem pogranicza etnicznego, językowego i kulturowego – w przypadku Zaolzia można mówić ponadto o pograniczu politycznym czy nawet ideologicznym – bywa zazwyczaj rozważany co najmniej z trzech punktów widzenia: 1) od wewnątrz, czyli z perspektywy autochtonów, 2) z punktu widzenia kraju A, w tym wypadku Polski, z której historią i kulturą utożsamia się część mieszkańców regionu, oraz 3) z punktu widzenia kraju B (tu: Republiki Czeskiej), z którym identyfikuje się pozostała część społeczności regionu.

Badania czeskich językoznawców, historyków i socjologów zmierzają w kierunku opisu procesów asymilacji ludności oraz integracji jej języka, kultury i mentalności w ramach ogólnokrajowych tendencji rozwojowych. Nastawione są zatem na socjolingwistyczny opis aktualnej sytuacji komunikacyjnej oraz prognozowanie jej dalszego rozwoju. Dodać jednak należy, że w okresie przed drugą wojną światową i po niej wielu czeskich dialektologów i historyków polemizowało z polskimi badaczami w kwestii pierwotnej przynależności zachodniej części gwary cieszyńskiej, a także ujmowania jej oraz nazywania w opisach dialektologicznych.

Polscy badacze Zaolzia kładą nacisk na podkreślenie pierwotnej jedności językowej i kulturowej Zaolzia z całym Śląskiem Cieszyńskim, na jego etniczną polskość oraz na te procesy, które po 1920 r. umacniały więź z Polską. Niekiedy jednak w swych charakterystykach współczesnej sytuacji językowej na Zaolziu zbyt mocno podkreślają podobieństwo sytuacji komunikacyjnej i językowej na Zaolziu do rzeczywistości, jaka ma miejsce na Śląsku Cieszyńskim w Polsce, z czym trudno się zgodzić, znając obecne realia zaolziańskie.

Punkt widzenia autochtonów zależy w dużym stopniu od wieku. Najstarsza generacja i część pokolenia nieco młodszego kontynuują poglądy poprzedników, pokolenia wychowanego jeszcze przed wojną w duchu głębokiego polskiego patriotyzmu. Ich dzieci i wnuki wnoszą z domu wychowanie w duchu polskim, jednak tylko niektórzy utrzymują wpojone im w domu poglądy. Żyjąc w społeczności czeskiej, której język i kultura, a także mentalność jest łatwiej dostępna, bliższa i zrozumiała, wybierają często to, co wydaje im się prostsze i korzystniejsze.

W pracach naukowych językoznawców pochodzących z Zaolzia, związanych dawniej lub nadal z Uniwersytetem Ostrawskim (Daniel Kadłubiec, Irena Bogocz), znajdują się szczegółowe opisy zarówno dawniejszych układów komunikacyjnych na Zaolziu (Kadłubiec 1994), jak i współczesnej sytuacji, zwłaszcza wśród młodzieży (Bogoczová 1998). Ostatnio ukazała się książka Ireny Bogocz i Małgorzaty Bortliczek *Język przygranicznego mikroświata (Mowa potoczna mieszkańców Zaolzia)* (Bogoczová, Bortliczek 2014), która zawiera nagrane i zapisane teksty uczniów polskich szkół na Zaolziu. Ta wartościowa praca przynosi sporo nowych obserwacji na temat obecnej sytuacji na Zaolziu, kwestii nie tylko językowych, ale również związanych z poczuciem tożsamości młodych ludzi. Autorki w obiektywny sposób pokazują

obecne realia językowe i kulturowe, świadomie odcinając się od poglądów stereotypowych. Książka została przeznaczona dla polskiego i czeskiego odbiorcy. Poszczególne zagadnienia, poza tekstami, zostały opisane w dwóch wersjach językowych – polskiej i czeskiej.

Celem, jaki sobie postawiłam w tym opracowaniu, jest pokazanie, na tle dziejów regionu, jego języka i kultury, problemów badawczych podejmowanych w przeszłości oraz współcześnie, a także zwrócenie uwagi na zagadnienia, które warto omówić w przyszłości.

Centralne miejsce w badaniach językoznawczych dotyczących zachodniej części Śląska Cieszyńskiego, czyli tego regionu, który od 1920 r. należy do państwa czeskiego, zajmowała od początku dialektologia opisująca zjawiska gwarowe przede wszystkim w celu ustalenia granicy etnicznej i językowej między obszarem polskim i czeskim. Badania dialektologiczne podejmowali zarówno polscy językoznawcy (Malinowski 1877; Bystroń 1887; Nitsch 1907, 1909, 1921; Małecki 1933; Stieber 1934, 1938; Basara 1975; Zaręba 1974; Dejna 1977; Greń 1995; Labocha 1997 i in.), jak również czescy (m.in. Bartoš 1886; Havránek 1934; Bělič 1955, 1972; Kellner 1946/1949; Lotko 1959, 1963, 1993). W zajmowanych stanowiskach zarysował się spór o granicę między czeskim i polskim obszarem językowym oraz o to, czy mowa ludności zachodniocieszyńskiej jest genetycznie polska czy też czeska.

Spór dotyczył również sąsiadującej z nią od strony zachodniej gwary laskiej, którą polscy badacze uznawali za genetycznie polską. Uważali oni, że gwara ta uległa wpływom czeskim w późniejszym okresie i stała się przechodnim dialektem polsko-czeskim. Z kolei językoznawcy czescy podkreślali, że czeska pierwotnie gwara laska dopiero po jakimś czasie zyskała pewne polskie cechy językowe, czyli została spolszczona. To samo twierdzili niektórzy dialektolodzy czescy o gwarze zachodniocieszyńskiej. Obecnie gwarę laską uznaje się w polskiej dialektologii za należącą do czeskiego zespołu dialektalnego, mimo występujących w niej pewnych cech polskich (brak iloczasu, akcent na przedostatniej sylabie). Również większość czeskich językoznawców przyjmuje obecnie, że gwara zachodniocieszyńska jest polską gwarą południowośląską, która stopniowo od 1920 r. ulegała coraz to mocniejszym wpływom czeskim, czego rezultatem jest to, że współcześnie jej charakter można określić jako mieszany lub przechodni polsko-czeski. Czeski językoznawca Edward Lotko podkreślał w kilku swoich artykułach następujące wnioski wynikające z badań polsko-czeskiego pogranicza językowego:

Na obszarze między gwarą zachodniocieszyńską a dialektami laskimi, które mają już charakter czeski, leży wąskie pasmo przejściowe, które dzisiaj nie należy do terenu centralnego polskiej grupy etnicznej, a które Kellner (1949) nazwał zachodnim pasem peryferyjnym. Jak już zostało szczegółowo opisane (Lotko 1963), na tym obszarze nie powstała żadna nowa gwara, która odróżniałaby się od struktur języka polskiego i czeskiego. Tu po prostu wzajemne mieszanie się tych dwu języków osiągnęło względnie najwyższy stopień intensywności. Stan gwarowy po obu stronach

wspomnianego pasma przejściowego opisany fakt potwierdza: jeśli oddalamy się od pasma przejściowego na zachód, to stopniowo, ale w sposób widoczny, ubywa cech polskich, jeśli oddalamy się na wschód, ustępują znaki czeskie, względnie morawskie (Lotko 1993: 136).

Zaolzie jest od 1920 r. polsko-czeskim pograniczem politycznym, kulturowym i językowym. Należy jednak pamiętać, że Śląsk Cieszyński jako całość był w przeszłości miejscem kontaktu nie tylko dwóch wspólnot etnicznych – polskiej i czeskiej. Dużą rolę w dziejach regionu odegrała ludność o tożsamości niemieckiej, a wpływy języka niemieckiego na gwarę są w niej widoczne do dnia dzisiejszego. Na ten temat powstało niewiele prac, czeka on nadal na dokładniejsze opracowanie.

Badacze pogranicza zwracają uwagę na to, że na rodzaj styku wspólnot etnicznych mają wpływ takie czynniki, jak: ruchy osadnicze i migracyjne ludności, ukształtowanie terenu, wydarzenia polityczne oraz charakter językowy podłoża dialekta, który z czasem może jednak zmieniać się w wyniku wydarzeń historycznych i ruchów demograficznych. Śląsk Cieszyński, który ukształtował się jako Księstwo Cieszyńskie pod koniec XIII w. pod panowaniem dynastii Piastów, od połowy XIV w. dostał się pod rządy państwa czeskiego, a następnie, po klęsce Czechów w bitwie na Białej Górze w 1620 r., stał się wraz z resztą Śląska i z pozostałymi ziemiami czeskimi częścią monarchii Habsburgów. W XVIII w., kiedy większość Śląska weszła w skład państwa pruskiego, Śląsk Cieszyński razem ze Śląskiem Opawskim pozostał w Austrii jako tzw. Śląsk Austriacki. W 1782 r. Śląsk Austriacki został połączony z Morawami w jednostkę administracyjną, tzw. Gubernię Morawsko-Śląską. Po roku 1848 odzyskał swoją dawną pozycję odrębnej prowincji z własnym sejmem i samorządem krajowym. Wtedy też miał miejsce proces kształtowania się świadomości narodowej ludności Śląska Cieszyńskiego. Rozwijało się życie kulturalne i polityczne, powstawały organizacje oświatowe i czasopisma („Tygodnik Cieszyński” – od 1851 r. przekształcony w „Gwiazdkę Cieszyńską”). W wyniku wydarzeń politycznych w 1848 r. (wybory do Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie, do Parlamentu Austriackiego we Wiedniu, do Sejmu Krajowego w Opawie oraz Zjazd Słowiański w Pradze) nasiliły się ruchy narodowościowe, zwłaszcza niemieckie i proniemieckie, ale także polskie i czeskie. Wtedy też zaczął się stopniowo krystalizować polski charakter ruchu narodowego, uzyskano zezwolenie na wprowadzenie języka polskiego do szkół, a w administracji państwowej i w sądownictwie poszerzył się zakres używania polszczyzny lub miejscowej gwary (Chlebowczyk 1971: 29–32). W drugiej połowie XIX i na początku XX w. nastąpił gwałtowny proces uprzemysłowienia Śląska Cieszyńskiego, głównie jego części zachodniej. Rozwijające się górnictwo i hutnictwo stopniowo przekształcało małe wioski w kolonie górnicze i osiedla robotnicze. Zmieniał się krajobraz, następowała stopniowa dewastacja przyrody i pierwotnego charakteru osadniczego tej części Śląska Cieszyńskiego. Proces ten trwał do lat 80. XX w.

Od połowy XIX w. do roku 1910 liczba ludności Śląska Cieszyńskiego wzrosła ze 190 do 435 tysięcy. Na Śląsk Cieszyński napłynęła ludność z Galicji, Czech i Moraw. Pierwsze przejawy konfliktów polsko-czeskich sięgają lat 60. i 70. XIX w. Początkowo obozy polski i czeski występowały wspólnie jako słowiańska opozycja wobec ruchu niemieckiego i proniemieckiego, przeciw tzw. Ślązakowcom, czyli zwolennikom Śląskiej Partii Ludowej (kierowanej przez Józefa Koźdonia), którzy głosili hasło „Śląsk dla Ślązaków” i uważali, że Ślązacy mówią po polsku, ale ich kultura jest niemiecka (Gašior 2008: 2–3).

Napływ ludności z innych regionów w poszukiwaniu pracy w kopalniach doprowadził do zmian demograficznych. Zmienił się skład narodowościowy ludności i charakter językowy regionu, nasiliły się konflikty polsko-czeskie, wzajemne animozje i pretensje. Antypolskie głosy reprezentują słowa czeskiego poety Petra Bezruča, które w polskim przekładzie brzmią: „Jest nas 70 tysięcy. Sto tysięcy spośród nas zgermanizowano, sto tysięcy spolonizowano”. Początkowo kampania antypolska była skierowana przeciwko imigrantom z Galicji, którzy jednak w większości szybko przechodzili do czeskiego kręgu kulturowego. Z tego powodu autochtoniczni mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego oceniali tych przybyszy bardzo krytycznie. Wyśmiewali ich mazurzącą wymowę i nazywali ironicznie „Cechami spod Zywca”. Później antypolskie głosy zostały skierowane również przeciw polskiej autochtonicznej ludności Śląska Cieszyńskiego, którą nazywano „popolszczonymi Morawcami” (Chlebowczyk 1971: 85–86).

Po roku 1918 odzywają się głosy obozu polskiego domagające się przyłączenia Śląska Cieszyńskiego do Polski lub przynajmniej respektowania przy ustalaniu granic przynależności narodowościowej oraz woli ludności. Zaznaczyć trzeba, że według spisu ludności z 1910 r. na Śląsku Cieszyńskim było 55% Polaków, 27% Czechów i 18% Niemców. Polska ludność organizowała w Orłowej, Boguminie, Cieszynie i Jabłonkowie wiece popierające włączenie regionu do Polski. Strona czeska powoływała się na racje historyczne, na dawne granice państwa czeskiego. W 1919 r. doszło do kilkudniowego konfliktu zbrojnego między Polską a Czechosłowacją. Spór ostatecznie został rozstrzygnięty międzynarodową decyzją o podziale Śląska Cieszyńskiego, przy czym odbyło się to po myśli strony czeskiej. W ten sposób Rada Ambasadorów, obradująca w belgijskim mieście Spa, 28 lipca 1920 r. zadecydowała o tym, że obszar Śląska Cieszyńskiego leżący na zachód od rzeki Olzy stał się częścią Czechosłowacji, a jego autochtoniczna ludność polską mniejszością narodowościową. Powstał nowy rodzaj pogranicza o charakterze początkowo politycznym, a dziś już kulturowym i językowym – pogranicza dzielącego Śląsk Cieszyński na polski i czeski. W kolejnych latach te dwie części rozwijały się w odrębny sposób. Inaczej niż w Polsce zaczęły się kształtować stosunki językowe, a gwara zachodniocieszyńska stopniowo ulegała coraz silniejszemu wpływowi języka czeskiego, zwłaszcza leksykalnym. W małżeństwach mieszanych polsko-czeskich pojawiło się zjawisko podwójnej tożsamości, choć bardzo często dzieci z takich rodzin przechodziły do czeskiego

kręgu językowego i kulturowego, ponieważ rodzice zapisywali je do szkół czeskich. Czechizacja objęła również wiele rodzin polskich. Decydowały tu różne czynniki, głównie bliskość czeskich szkół wobec konieczności dojeżdżania do polskiej szkoły, znajdujące się daleko od miejsca zamieszkania. To nowe pogranicze

[...] nie stało się pomostem. Nie pozwoliły na to kolejne dramaty, które w XX w. dotknęły ten teren, a także pamięć o wzajemnych krzywdach. [...] Często emocje społeczne znajdują się pod powierzchnią, skrywane głęboko i na ogół współżycie obu narodów w regionie układa się poprawnie. Ale dyskursu historycznego nie ma. Obie społeczności nie akceptują głosu strony przeciwnej, z góry podważają jego zasadność. Przy tym rzetelna wiedza o przeszłości regionu pozostaje w zasadzie nieznaną nie tylko w Polsce i Czechach, ale także mieszkańcom samego Zaolzia. Dawne konflikty przełożyły się na stereotypy, pozbawione świadomości wspólnych korzeni (Gąsior 2007: 2).

Centrum układu komunikacyjnego ludności polskiej na Zaolziu tworzy gwara w funkcji mowy potocznej wszystkich Polaków niezależnie od wykształcenia. We wcześniejszych pracach nazwałam ją zaolziańską w celu odróżnienia od gwary cieszyńskiej w Polsce, z którą jest genetycznie i historycznie powiązana jako polski dialekt południowośląski. Gwara zaolziańska różni się od gwary cieszyńskiej w Polsce jakościowo i funkcjonalnie. Jest mocno nasycona czeskimi cechami językowymi, przy czym czeskie wpływy wykazują tendencję wzrostową. Widoczne jest to zwłaszcza w mowie młodszego i średniego pokolenia. Badania czeskich interferencji w mowie młodzieży polskich szkół na Zaolziu od lat prowadzi Bogocz z Uniwersytetu Ostrawskiego. W swej książce (Bogoczova 1998) podkreśla, że w mowie współczesnego młodego pokolenia można zaobserwować zjawisko, o którym pisze następująco:

Niepokojący jest nie tyle fakt, że niektóre fragmenty nagranych przez nas tekstów są nacechowane leksemami czeskimi do takiego stopnia, że dla przeciętnego Polaka z głębi Polski byłyby całkowicie niezrozumiałe, ile to, że wraz z zapożyczeniem wrazu przedostaje się do języka mówiącego również obca fleksja (na razie zazwyczaj tylko w mianowniku obu liczb), jego (obcy) rodzaj gramatyczny, niejednokrotnie wymowa, rekacja, kontekst wyrazów synsemantycznych itp. (Bogoczova 1998: 124).

Bogocz prowadziła między innymi badania w ramach Zakładu Badań Etnikum Polskiego w Republice Czeskiej, który był placówką podlegającą Uniwersytetowi Ostrawskiemu. Celem tych badań jest próba odpowiedzi na pytanie, która z odmian języka odgrywa rolę najważniejszego wykładnika tożsamości etnicznej w środowisku wielokodowym czeskiego Śląska Cieszyńskiego. Badania ankietowe oraz nagrane teksty wykazują trudności komunikacyjne młodych Zaolzian w zakresie posługiwania się językiem w polskim środowisku. Przyczyną jest brak kompetencji językowej w zakresie języka ogólnego, zwłaszcza w odmianie mówionej. Młodzi ludzie mają świadomość, że ich polszczyzna literacka jest skostniała, sztuczna i archaiczna – szkolna, jak to sami określają. Wstydzą się mówić po polsku, bo zdają sobie

sprawę z tego, że swoją mową zwracają w Polsce na siebie uwagę, że różnią się od członków narodu, z którym się identyfikują. Zdarza się też, że Polak z Zaolzia używa w Polsce języka czeskiego, żeby podkreślić, że jest kimś innym niż Polacy z Polski.

Również w czeskim środowisku Zaolzianie nie czują się swobodnie. Bogocz podaje, że 70% ankietowanych przyznaje się do trudności w posługiwaniu się językiem czeskim, jednak większość uważa, że językowo i kulturowo jest im bliższe środowisko czeskie. Z tych badań wynika (Bogocz 1997: 55–57), że Zaolzianie najlepiej czują się we własnym środowisku, do którego zaliczają również miejscowych Czechów, z którymi łączy ich podobna mentalność i gwara, chociaż przyznają, że mowa osób o czeskiej tożsamości jest jeszcze bardziej nasycona czechizmami. W tym miejscu należy dodać, że miejscowi Czesi mówiący gwarą zaolziańską to osoby o polskich korzeniach, do czego jednak wielu z nich się nie przyznaje. Nadal twierdzę, o czym pisałam wielokrotnie, że używanie gwary zaolziańskiej, nawet z silnymi czeskimi interferencjami, jest jednym z głównych wykładników polskiej tożsamości etnicznej na Zaolziu, jeśli już nie wszystkich współczesnych użytkowników, to na pewno ich rodziców i dziadków.

Mowa ludności polskiej na Zaolziu nie jest jednolita, lecz stanowi układ komunikacyjny, który tworzą polszczyzna i czeszczyna ogólna oraz stojąca w centrum tego układu miejscowa gwara zaolziańska mogąca przybierać różne wartości, czyli zbliżać się jakościowo do polszczyzny ogólnej lub odwrotnie – oddalać od niej w kierunku czeskiego języka standardowego. Zależy to od typu kontaktu komunikacyjnego, sytuacji oraz czynników idiolektalnych. Najbardziej staranną postać gwary można uznać za regionalną cieszyńską odmianę polszczyzny w wariantcie zaolziańskim. Polszczyzna ogólna jest używana w odmianie pisanej jako język zaolziańskiej publicystyki, literatury, niektórych tekstów urzędowych, podręczników szkolnych itp. W odmianie mówionej pojawia się w polskich regionalnych audycjach radiowych, oficjalnych przemówieniach, na lekcjach w szkołach polskich. Zazwyczaj jednak nie jest to standardowy język polski, lecz bardzo starannie przygotowana, mocno kontrolowana mowa z mniej uświadamianymi cechami gwarowymi. Ta regionalna zaolziańska polszczyzna coraz bardziej zanika, bo odeszło już pokolenie inteligencji wychowanej w okresie międzywojennym i tuż po wojnie w duchu polskiego patriotyzmu. Dziś gwara zaolziańska to przede wszystkim mowa potoczna Zaolzian, język codziennych kontaktów – niekontrolowany, żywiołowo wchłaniający czeskie wyrazy oraz inne elementy językowe. W odmianie pisanej gwara pojawia się w felietonach publikowanych w gazecie „Głos Ludu” lub w piśmie regionalnym „Zwrot”. Stanowi też tworzywo folkloru oraz regionalnej literatury.

Kilka uwag należy poświęcić nazwie *Zaolzie*, która pojawiła się w użyciu pod koniec lat 20. XX w., zastępując inne określenia używane w Polsce, np. *Śląsk za Olzą*, *Śląsk Zachodni*, *Śląsk Zaolziański*, *Śląsk Czechosłowacki*. Nazwa ta miała wówczas zabarwienie polityczne i geograficzne. Dopiero później ukształtowało się znaczenie, którego zawartość tworzą treści kulturowe i tożsamościowe. Wypowiada się na ten

temat bardzo celnie zaolziański dziennikarz, Kazimierz Kaszper, którego stanowisko uważam za bardzo istotne dla perspektywy dalszych badań. Czeskim odpowiednikiem nazwy *Zaolzie*, rozumianej jako część Śląska Cieszyńskiego, która leży w Republice Czeskiej i którą zamieszkuje ludność polska jako mniejszość etniczna, jest *Těšínsko*. Niektórzy badacze używają tej nazwy z określeniem *české*, żeby podkreślić, że nie chodzi o cały Śląsk Cieszyński w granicach historycznych. Kazimierz Kaszper (2011/7: 23) łączy znaczenie nazwy *Zaolzie* z pojęciem formacji społeczno-kulturowej o historycznym rodowodzie i silnej więzi wspólnotowej, wytworzonej na podstawie procesów, jakie dokonywały się od 1920 r. w świadomości mieszkańców Zaolzia o polskiej tożsamości etnicznej. Pisze o tym następująco: „pozbawione ojczyzny i skazane na niebyt etnikum musiało się w celach obronnych od nowa sformować jako autonomiczny, w miarę niezależny i samorządny byt narodowy” (ibid.: 23). Wzorcem dla tego procesu był cieszyński ruch odrodzeniowy, który od połowy XIX w. aż do wybuchu I wojny światowej ogarniał wszystkie dziedziny życia na Śląsku Cieszyńskim, czyli na pograniczu, gdzie stykały się ze sobą grupy ludności polskiej, czeskiej i niemieckiej, wówczas jeszcze o nieukształtowanej w pełni świadomości narodowej. Bardzo trafnie zauważa, że *Zaolzie*, jako formacja społeczno-kulturowa, powstało w ramach procesu emancypacyjnego miejscowej ludności polskiej, który polegał na „wyzwoleniu się z jarzma wyobcowania – z rujnującego psychikę poczucia braku przynależności, nieoczywistej tożsamości i niejasnej przeszłości” (ibid.: 23).

Dwa znaczenia nazwy *Zaolzie* – jedno o charakterze geopolitycznym: zachodnia część Śląska Cieszyńskiego od 1920 r. przyłączona do państwa czeskiego, drugie odnoszące się do formacji społeczno-kulturowej o silnej więzi wspólnotowej – określają perspektywę badawczą zaolziańskiej problematyki. Badania historyczne, a także językoznawcze dotyczące zagadnienia granicy między czeskim i polskim obszarem etnicznym i językowym mieszczą się bliżej geopolitycznego bieguna definicji *Zaolzia*. Badania socjolingwistyczne współczesnej sytuacji językowej są skierowane w stronę bieguna drugiego, ponieważ ich celem jest nie tylko opis wzajemnych polsko-czeskich wpływów językowych w zależności od parametrów społecznych, ale również odpowiedź na pytanie, co dzieje się w świadomości wspólnotowej zaolziańskich Polaków, jak oni sami mówią o sobie i to nie jako o osobach prywatnych, ale jako o podmiotach zaolziańskiej formacji społeczno-kulturowej. Istnieje bowiem, obok indywidualnej tożsamości ludzi na Zaolziu, tożsamość wspólnotowa, niekiedy jawna, deklarowana bezpośrednio, często jednak bardziej lub mniej ukryta w świadomości, czasem nawet celowo w niej tłumiona. Więź wspólnotowa oraz związane z nią poczucie tożsamości znajduje wyraz w określonym sposobie mówienia, które kształtowała tradycja zaolziańska od okresu międzywojennego.

W czasach powojennych, z powodu zaistniałej sytuacji politycznej i ideologicznej, miało miejsce zahamowanie dyskursu tożsamościowego i ograniczenie go do kręgów bardziej prywatnych, towarzyskich i rodzinnych. Z oczywistych względów w szerszej skali polski dyskurs tożsamości wspólnotowej na Zaolziu był niemożliwy. W la-

tach 90. XX w. dyskurs ten zaczął się odradzać, a o jego żywotności świadczą liczne polemiki i starcia między przedstawicielami różnych ugrupowań, jakie wyłoniły się w ramach zaolziańskiej wspólnoty dyskursu. Dopóki trwa ten dyskurs, można mieć nadzieję, że utrzyma się na Zaolziu również społeczność polska. Wprawdzie język polski współczesnych mieszkańców Zaolzia ulega coraz większej degradacji, podobnie jak świadomość językowa i etniczna, jednak odradzanie się dyskursu tożsamości etnicznej, w którym do głosu dochodzi powoływanie się na dokonania wybitnych jednostek (pisarzy, poetów, działaczy kulturalno-oświatowych), świadczy o tym, że przetrwały mimo wszystko zaolziańskie wartości kulturowe. Przyczynili się do tego ludzie, którzy od 1920 r. kształtowali zaolziański dyskurs tożsamości etnicznej, jego normy i zasady regulujące sposób wyrażania więzi i poczucia tożsamości członków wspólnoty zaolziańskiej. To wszystko stwarza podstawy do tego, żeby obecną sytuację na Zaolziu uznać nie tylko za inspirującą do dalszych badań w ramach historii, komunikacji językowej i społecznej, teorii kontaktów językowych, ale również za pole badań nad dyskursem tożsamości etnicznej i kulturowej. Podstawą materiałową tego typu prac i analiz byłyby teksty pisane reprezentujące różne gatunki oraz zapisane wypowiedzi mówione. Takie badania, oparte na analizie wielu tekstów, zakrojone na szeroką skalę, mogłyby sięgać do czasów międzywojennych, a także uwzględniać czeski punkt widzenia w przeszłości i współcześnie oraz wpływ ideologii i innych czynników na sposób mówienia i pisanie o problemach tożsamości etnicznej.

Literatura

- BARTOŠ F., 1886, *Dialektologie moravská*, Brno.
- BASARA J., 1975, *Słownictwo polskich gwar Śląska na terenie Czechosłowacji*, „Prace Instytutu Języka Polskiego” nr 1, Wrocław.
- BĚLIČ J., 1955, *K otázce pomezních nářečí*, „Slovo a slovesnost” XVI, s. 129–146.
- BĚLIČ J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
- BOGOCZ I., 1997, *Język jako czynnik zachowania tożsamości etnicznej (na przykładzie najmłodszej generacji Polaków na Zaolziu)*, [w:] I. Bukowska-Floreńska przy współudziale H. Rusek (red.), *Studia etnologiczne i antropologiczne*, t. 1, Katowice, s. 53–57.
- BOGOCZOVÁ I., 1998, *Świadomość i kompetencja językowa najmłodszej generacji Polaków na Zaolziu*, „Spisy filozofické fakulty Ostravské univerzity” 95/1996, Ostrava.
- BOGOCZOVÁ I., BORTLICZEK M., 2014, *Jazyk přihraničního mikrosvěta (běžná mluva Těšíňanů v ČR) Język przygranicznego mikroświata (mowa potoczna mieszkańców Zaolzia)*, Ostrava.
- BYSTRON J., 1887, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XII, Kraków, s. 1–110.
- DEJNA K., 1977, *Przynależność językowa gwar zachodniocieszyńskich*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXIII, s. 41–62.
- GĄSIOR G., 2007, *Zaolzie*, „Karta” 53, s. 2–3.
- GĄSIOR G., 2008, *Zaolzie 1918–20. Stawianie granicy*, „Karta” 55, s. 2–63.

- GREŃ Z., 1995, *Problematyka językowa Śląska Cieszyńskiego po obu stronach Olzy*, „Kwartalnik Opolski” XLI, z. 1, s. 3–13.
- HAVRÁNEK B., 1934, *Nářečí česká*, Praha.
- CHLEBOWCZYK J., 1971, *Nad Olzą. Śląsk Cieszyński w wiekach XVIII, XIX i XX*, Katowice.
- KADŁUBIEC D., 1994, *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*, Katowice.
- KASZPER K., 2011, *Jak rodziło się Zaolzie*, „Zwrot” z. 7, s. 23.
- KELLNER A., 1946, 1949, *Východolašská nářečí*, Brno.
- LABOCHA J., 1997, *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe*, Kraków.
- LOTKO E., 1959, *W sprawie gwar mieszanych i przejściowych*, „Język Polski” XXXIX, s. 291–295.
- LOTKO E., 1963, *K problematice česko-polského jazykového pomezí*, „Slezský sborník” 61, s. 293–302.
- LOTKO E., 1993, *Czesko-polskie pogranicze językowe: sytuacja językowa na Zaolziu*, [w:] I. Nowakowska-Kempna (red.), *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*, Katowice, s. 131–138.
- MALINOWSKI L., 1877, *Zarysy życia ludowego na Śląsku*, Warszawa.
- MAŁECKI M., 1933, *Do genezy gwar przejściowych i mieszanych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis” t. 12, s. 81–90.
- NITSCH K., 1907, *Polsko-czeska granica językowa*, „Świat Słowiański” III/1, s. 201–211.
- NITSCH K., 1909/1939, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków.
- NITSCH K., 1921, *Granica państwa a granica języka polskiego. II. Granica polsko-czeska*, „Język Polski” VI, s. 41–46.
- STIEBER Z., 1934, *Geneza gwar laskich*, Kraków.
- STIEBER Z., 1938, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, „Prace Komisji Językowej – Polska Akademia Umiejętności” nr 27, Kraków.
- ZARĘBA A., 1974, *Gwara cieszyńska na tle dialektów śląskich*, [w:] *Kalendarz Śląski 1974*, Ostrawa, s. 93–98.

From dialect to discourse. The Polish-Czech border in Zaolzie in linguistic research

Summary

Zaolzie, i.e. the Czech part of Cieszyn Silesia since 1920, is the place of linguistic and cultural contact between an indigenous Polish population that speaks a dialect stemming from the south-Silesian dialect of Polish, and a Czech population that speaks various dialects of Czech, or the local dialect. Genetically identical to the dialect of Cieszyn in Poland, the Zaolzie dialect has been for many years under an increasing influence of Czech, especially in the area of vocabulary. Also changing is the mentality and the sense of ethnicity of the Poles of Zaolzie; this is particularly visible in the younger generation. The goal of this paper is to show the main streams in the study of the linguistic state of Zaolzie, in the past and in the present communicative situation influenced by various psychosocial and cultural factors. The paper emphasizes that researchers in language, ethnic identity and mentality face the important task of collecting and analysing written texts of various genres, and of preserving and recording public, informal and familial oral statements, based on which it will be possible to describe how the discourse of ethnic identity in Zaolzie has been shaped from 1920 till this day.